

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.14 (094)

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.1>**О. І. Маложон**

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного, міжнародного права
та публічно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
orcid.org/0000-0001-6052-1017

Н. О. Щербак

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри конституційного, міжнародного права
та публічно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
orcid.org/0000-0002-4636-9546

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ВИДИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В ДАВНЬОМУ РИМІ ЯК ОСНОВА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ

Особливих судових органів і спеціального порядку розгляду справ у стародавній період Риму не було.

Кожний, хто вважав, що його право неправомірно порушено, розправлявся з кривдником власними силами або силами своєї сім'ї. Поступово органи держави беруть у свої руки розв'язання відповідних справ. Сфера державного захисту права аналогічно поширювалася і на галузь чисто майнових спорів, які випливали з договорів.

Римські юристи вперше перенесли захист порушених прав зі сфери самосуду, кривавої помсти в юридичну площину, виробили механізми, які роблять судові розгляди максимально справедливими та результативними. Так, для римського права притаманним було вирішення питання щодо можливості суб'єкта права, користуючись судовим захистом, домагатись здійснення свого суб'єктивного права, тобто можливості подавати позов (actio).

У разі оскарження чи порушення права особи з боку інших осіб, нормальним було звернення до суду. Оскільки суд вирішує, чи існує суперечлива справа, і при необхідності вживає примусових заходів для здійснення правосуддя. Проте для цього потрібне було звернення до суду зацікавленої сторони (позивача). Протилежна сторона (відповідач), у свою чергу, могла подавати заперечення. Дії позивача та відповідача визначалися як право вимагати і право заперечувати. Діяльність суду полягала у з'ясуванні всіх суперечливих фактів, що свідчать про правоту чи неправоту сторін та прийнятті рішення (постанови).

Римське право давало можливість і відповідачеві захищатися проти пред'явленого до нього позову. Пред'явлений позов відповідач міг визнати або оскаржити. Визнаючи вимоги за позовом, боржник виносив рішення нібито за власним бажанням. Проте якщо відповідач не визнавав позову, він міг направити заперечення проти його підстави. У разі необґрунтованого заперечення проти позову, відповідач сплачував штраф, який присуджувався у подвійному розмірі. Наслідком пред'явлення необґрунтованого позову стало застосування таких встановлених мір як спеціальна штрафна стипуляція або ж присяга позивача про те, що він діє добросовісно.

Ключові слова: судочинство, цивільний процес, Давній Рим, порушене право, звернення до суду.

Malozhon O. I., Shcherbak N. O. HISTORY OF THE FORMATION AND TYPES OF CIVIL PROCEDURE IN ANCIENT ROME AS THE BASIS OF THE ROMAN LEGAL TRADITION

There were no special judicial bodies or special procedures for considering cases in ancient Rome.

Anyone who believed that his right had been wrongfully violated dealt with the offender by his own efforts or by the efforts of his family. Gradually, state bodies took over the resolution of relevant cases. The sphere of state protection of law similarly extended to the sphere of purely property disputes arising from contracts.

Roman lawyers were the first to move the protection of violated rights from the sphere of lynching and bloody revenge to the legal plane, developing mechanisms that make trials as fair and effective as possible. Thus, it was inherent in Roman law to resolve the issue of the ability of a legal subject, using judicial protection, to seek the exercise of his subjective right, that is, the ability to file a lawsuit (actio).

In the event of a challenge or violation of a person's rights by other persons, it was normal to go to court. Since the court decides whether there is a controversial case and, if necessary, takes coercive measures to administer justice. However, this required an application to the court by the interested party (plaintiff). The opposing party (defendant), in turn, could file an objection. The actions of the plaintiff and defendant were defined as the right to demand and the right to object. The court's activity consisted of clarifying all controversial facts indicating the rightness or wrongness of the parties and making a decision (ruling).

Roman law also allowed the defendant to defend himself against the claim brought against him. The defendant could admit or contest the claim. By admitting the claims under the claim, the debtor made a decision supposedly of his own free will. However, if the defendant did not acknowledge the claim, he could file an objection to its grounds. In the event of an unfounded objection to the claim, the defendant paid a fine, which was awarded in double amount. The consequence of filing an unfounded claim was the application of such established measures as a special penalty stipulation or an oath by the plaintiff that he was acting in good faith.

Key words: legal proceedings, civil process, Ancient Rome, violated law, appeal to court.

Постановка проблеми. Становлення римського цивільного процесу стало фундаментом, на якому вибудовано більшість сучасних правових систем світу, включаючи й українську. Римська правова традиція має виняткове значення як для наукових досліджень, так і для юридичної практики. Різновиди цивільного процесу, що існували у Стародавньому Римі, формувалися відповідно до загального розуміння функціонування правової системи та являли собою багатокомпонентний механізм, спрямований на забезпечення справедливості, підтримку правопорядку та рівного доступу громадян до судового захисту.

Основним способом захисту прав у випадку їх порушення був розгляд справ у судовому органі. Разом із тим у римському праві існували й досудові форми реагування на порушення суб'єктивних прав. До них належали: а) гарантія – зобов'язання однієї особи перед іншою забезпечити виконання певного зобов'язку, що могло мати як добровільний, так і примусовий характер; б) право затримання речі до моменту виконання власником своїх зобов'язань перед кредитором; в) секвестр – передання предмета спору третій особі до остаточного вирішення питання щодо його належності. Якщо ці заходи не забезпечували належного правового захисту й порушення все ж відбувалося, постраждала сторона мала право звернутися безпосередньо до суду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремлені питання були досліджені істориками, вченими-романістами, вчених-цивілістами та практикуючими юристами, зокрема Л. Баранової [1], В. Борисової [2], Р. Калюжного [3], Ю. Котвяковського [4], А. Олійник [5], О. Підпригори [6], Є. Харитонova [7], І. Ярошенко [8], М. Ясинка [4] та інших.

Мета статті. Проаналізувати та визначити становлення видів цивільного процесу в Давньому Римі як щабель формування європейської правової системи.

Виклад основного матеріалу. Римська юридична система поєднувала діяльність державних судів, які розглядали справи, пов'язані з інтересами держави, та приватних судів, що вирішували конфлікти між окремими особами. Однією з провідних рис римського цивільного судочинства періоду республіки та принципату був поділ процесу на дві взаємопов'язані, хоча й відмінні, стадії – *jus* і *judicium*.

На етапі *jus* справа лише готувалася до судового розгляду: перед магістратом чи претором сторони викладали свої вимоги та заперечення. Претор, переконавшись, що позов підлягає правовому захисту, фіксував заяви та призначав суддю, визначаючи правила розгляду справи. На стадії *judicium* вже одноособовий суддя заслуховував сторони, оцінював докази та ухвалював рішення. Обидві стадії вважалися складовими єдиного цілісного процесу: перша – підготовча, друга – вирішальна; справа завершувалася лише після проходження обох.

Першими уповноваженими розглядати спори на стадії *jus* були консули, але у IV ст. до н. е. ці повноваження перейшли до претора. На другій стадії розгляд спору здійснював суддя, якого призначав претор. Діяло правило, що людина не може бути суддею у власній справі. Сторони могли заявляти відвід судді чи просити призначити іншого із запропонованого переліку. Спочатку такими суддями виступали лише сенатори, згодом – й інші громадяни, що відповідали майновим вимогам. Суддя ніс особисту майнову відповідальність за несправедливе рішення.

Окрім основних судових органів, спори могли розглядати й інші інституції. У давні часи арбітри вирішували конфлікти між родичами та сусідами, зокрема щодо спадщини та розподілу майна. Їхні рішення значною мірою залежали від особистого розсуду. За монархії арбітрами стали називати осіб, яким сторони добровільно передавали вирішення спору.

Окрему роль відігравали рекуператорні суди – колегіальні органи з 3, 5 або 7 осіб, що розглядали спори між громадянами Риму та переселенцями, а також шкоду, спричинену порушенням міжнародних угод. Такі суди часто створювалися на підставі міжнародних договорів і мали право працювати в будь-який час.

Найдавнішою формою судочинства був легісакційний процес (*leges actio*), який вимагав особистої присутності сторін. Примусового приводу відповідача не існувало – позивач мав сам забезпечити його явку, діючи згідно із Законами XII таблиць.

Відповідач, який не міг з'явитися негайно, давав обіцянку про явку в інший день, забезпечену поручителем.

Форми легісакційного процесу визначали спосіб розгляду справи.

Перша – *leges actio sacramento* – застосовувалася у спорах про речі. Сторони мали особисто з'явитися до магістрату, а предмет спору подавався фізично або символічно (наприклад, грудка землі у земельних спорах). Позивач і відповідач проголошували відповідні формули та здійснювали ритуальні дії (віндикацію та контрвіндикацію).

Друга – накладення руки на боржника – застосовувалася у спорах із зобов'язань і передбачала можливість особистого затримання боржника позивачем, а за відсутності сплати впродовж певного строку – продаж у рабство чи навіть смертну кару.

Поступово така жорстка та формалізована процедура перестала відповідати суспільним потребам, що зумовило появу формулярного процесу. Закони Ебутія та Юлія започаткували нову систему, за якої формулювання юридичної суті спору переходило від сторін до претора. Тепер сторони викладали свої вимоги у вільній формі, а претор створював так звану преторську формулу – письмовий документ, адресований судді.

Формулярна формула містила чотири основні частини:

- 1) *judicis nominatio* – призначення судді;
- 2) *intentio* – визначення суті позовної вимоги;
- 3) викладення фактичних обставин;
- 4) *condemnatio* – інструкція судді щодо умов задоволення позову.

Додаткові частини включали *exscriptio* (заперечення) та *praescriptio* (застереження), що дозволяли точніше визначити межі розгляду спору.

Поряд із формулярним процесом існував і екстраординарний процес – особливий порядок, який застосовували, коли звичайні форми судочинства не давали ефективного захисту. Магістрат міг особисто розглядати справу й ухвалювати рішення. З часом цей процес поширився, особливо в імператорських провінціях. У 294 р. за наказом Діоклетіана правителям провінцій доручили самостійно розглядати цивільні справи.

В екстраординарному процесі зберігалася адвокатура, однак правники перебували під наглядом державних чиновників, а також було запроваджено судові мито. З'явилися два типи процесуальних представників: *cognitores* – формальні представники, призначені в присутності іншої сторони, та *procuratores* – неформальні, які могли діяти без спеціального доручення.

На стадії *judicium* розгляд справи був вільним від надмірних формальностей. За неяви позивача відповідач міг вимагати свого звільнення, а за відсутності відповідача позивач отримував можливість домогтися його засудження. Суддя оцінював докази на власний розсуд і оголошував рішення усно, без письмового обґрунтування. Апеляцій у сучасному розумінні не існу-

вало, проте рішення могли оскаржити, доводячи їх неправомірність. У виняткових випадках претор міг застосувати *restitutio in integrum*, тобто скасувати попереднє провадження та призначити новий розгляд.

Іноді замість судового процесу застосовували різні позасудові форми захисту, що ґрунтувалися на владних повноваженнях магістратів і мали адміністративний характер.

Висновки. Спадщина римського цивільного процесу є глибокою і продовжує формувати сучасні правові рамки. Принципи, встановлені в Стародавньому Римі, дають безцінне уявлення про природу правосуддя, формалізм і роль тлумачення права. Сьогодні студенти-правники та юристи-практики постійно звертаються до римських правових концепцій, застосовуючи їх у сучасному контексті для вирішення складних правових питань. Римське право залишається важливою темою в юридичних дослідженнях, надаючи фундаментальні знання про еволюцію правових інститутів і процедур. Воно дозволяє сучасним юристам зрозуміти причини багатьох сучасних правових інновацій. Оскільки правові системи продовжують розвиватися, принципи цивільного судочинства, що походять із Стародавнього Риму, безсумнівно, впливатимуть на поточні дискусії про справедливість, рівність і верховенство права.

Література

1. Баранова Л. Цивільне право (частина загальна). Курс лекцій : нав. посіб. / за ред. І. Спасибо-Фатеевої. 2022. 448 с.
2. Борисова В. Цивільне право як галузь приватного права. *Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярославни Миколаївни Шевченко)*. 2017. С. 21–37.
3. Калужний Р. «Електронний суд» як новітня перспективна система ведення судочинства в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. № 80. С. 180–186.
4. Ясинок М.М., Котвяковський Ю.О. Правова парадигма принципу верховенства права у касаційному провадженні в цивільному судочинстві. *Наукові перспективи*. 2022. № 6(24). С. 445–454.
5. Олійник А. Верховенство права як засада цивільного судочинства. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Verhovenstvo_prava_zasada_sud.pdf (дата звернення: 21.10.2025).
6. Підпригора О. Окремі питання договірних зобов'язань за римським приватним правом та його рецепція в Україні. 2025.
7. Харитонova Є. Здійснення суб'єктивних цивільних прав: нотаріальний аспект. *Цивільне право і процес*. 2020. С. 44.
8. Ярошенко. Мінімальні стандарти цивільного судочинства: європейський досвід. *Наближення законодавства України до права Європейського Союзу в контексті Угоди про асоціацію*

між Україною та Європейським Союзом : Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. 2019. С. 89–93.

9. Суховецький О.О., Мамницький В.Ю. Вплив змагальності та деяких інших принципів за римським правом на розвиток моделі цивільного судочинства України та судової практики на сучасному етапі: історико-правовий аспект. *Юридичний електронний журнал*. 2024. № 1. С. 59–65.

10. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 21.10.2025).

11. Шелевер Н.В. Принцип справедливості в римському праві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 4. С. 148–153.

12. Сопільник Р. Л., Трофанчук Г. І. Основи римського приватного права. Львів. 280 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025